

Wie doet wat in het zwarte circuit?

Zwart werk, veelal eenvoudige dienstverlening, blijkt voornamelijk verricht te worden door mensen die al een baan hebben op de reguliere arbeidsmarkt.

De verruiming van de arbeidsmarkt die zich vanaf 1993 heeft gemanifesteerd, heeft ertoe geleid dat de problematiek van de onderkant van de arbeidsmarkt thans weer overwegend wordt beschouwd als een vraagtekort naar laagopgeleide personen. De kern hiervan is dat de produktiviteit van sommige laagopgeleiden lager is dan de kosten van het minimumloon. In beleidskringen wordt daarom drifstig nagedacht over allerlei maatregelen die de loonkosten 'aan de onderkant' kunnen verlagen, zoals tijdelijke ontheffing van de verplichting het minimumloon te betalen, wigverkleining, of een bonnensysteem waarbij uitkeringsgelden kunnen worden aangewend¹.

Werk voor laagopgeleide werklozen wordt vooral in de dienstensector gezocht. Nu worden er in het informele circuit al veel dienstverlenende activiteiten voor een lage prijs verricht. Dit is het soort werk dat wellicht ook met een klussenbon gedaan zou kunnen worden. Sommigen, zoals bij voorbeeld het VNO, zien zelfs het witten van het zwarte circuit als een belangrijk aspect van een bonnensysteem. Inzicht in het werk dat in het zwarte circuit verricht wordt geeft een indicatie van het soort werk dat ontstaat als diensten goedkoper

worden gemaakt. Ook is het van belang te weten door wie thans dat zwarte werk wordt gedaan. Dat geeft een indicatie of op deze wijze laagopgeleide werklozen kunnen worden toegeleid naar arbeid. In dit artikel worden empirische gegevens over zwart werk in Nederland gepresenteerd, die nog niet eerder zijn gepubliceerd.

Soorten werk en werknemers

In de jaren tachtig is van verschillende zijden empirisch onderzoek verricht naar zwart werk. Meestal ging het daarbij om schattingen van de omvang van het zwarte circuit. Voor zover het enquêtes betrof werd ook aandacht besteed aan factoren die van invloed zijn op de kans dat iemand zwart werkt². Slechts door Koopmans is zo goed mogelijk in beeld gebracht welke activiteiten zwartwerkers verrichten⁴.

Het hiervoor gebruikte databestand, de resultaten van een enquête onder een steekproef van de Nederlandse bevolking, is indertijd gegeneerd in opdracht van de OSA, waardoor het beschikbaar was voor verdere analyses. Uit een nadere verkenning blijkt dat er een vrij nauwe samenhang bestaat tussen de verrichte activiteiten en enkele persoonskenmerken. Tabel 1 geeft daarvan een overzicht, waarbij de activiteiten zijn ingedeeld in vier groepen. Wat de persoonskenmerken betreft is in eerste instantie onderscheid gemaakt naar ge-

slacht en naar het al dan niet hebben van een baan. Voor mannen met een baan bleken de lbo-opgeleiden en de hoger opgeleiden (hbo of wo) een afwijkend beeld te vertonen van de overige opleidingscategorieën; deze zijn daarom apart vermeld. Bij de tabel dient te worden opgemerkt dat personen die volledig dagonderwijs volgen uit het bestand zijn verwijderd. Dit heeft twee redenen. In de eerste plaats was dit nodig om aansluiting mogelijk te maken bij het OSA-arbeidsaanbodpanel, waarvan de zin in het vervolg duidelijk zal worden. In de tweede plaats zijn scholieren en studenten uit het oogpunt van beleid gericht op de onderkant van de arbeidsmarkt niet van belang. Dit neemt uiteraard niet weg dat ze voor de opdrachtgevers van zwart werk een interessante categorie vormen.

Uit de tabel blijkt het sexe-specifieke karakter van veel activiteiten in het zwarte circuit. Vrouwen zijn vooral actief in huishoudelijke en zorgtaken en daarnaast in horeca en handel. Bij vrouwen zonder baan maken de genoemde activiteiten 94% uit van de totale hoeveelheid werk die ze zwart verrichten. Bij vrouwen met een baan is dit ruim 80%. Behalve dat zij dus iets meer andere activiteiten zwart verrichten, vooral het geven van lessen, wijken ze ook anderszins af van de vrouwen zonder baan. Binnen het complex huishoudelijk en zorg verrichten ze minder huishoudelijke en meer zorgtaken. En binnen het complex 'horeca en handel' heeft bij vrouwen met een baan de horeca een lager en handel een hoger gewicht dan bij vrouwen zonder baan.

Bij mannen overheerst het klussenwerk. Het meest uitgesproken is dat het geval bij werkende mannen met een lagere beroepsopleiding. Man-

Tabel 1. Aandeel van de verschillende soorten zwart werk naar persoonskenmerken, in %

Categorie	Soort activiteit				Totaal
	Huish. en zorg	Klussen	Horeca en handel	Lessen en creatief	
Vrouwen zonder baan	69	3	25	3	100
Vrouwen met baan	57	4	24	15	100
Mannen zonder baan	21	60	8	11	100
Mannen met baan, lbo	2	94	3	1	100
Mannen met baan, hbo/wo	20	35	5	40	100
Mannen met baan, overig	1	57	39	3	100

1. Zie J.A. Knigge en M. Rijnhout, Dienstencheques, *ESB*, 21 juni 1995, blz. 576-580.
 2. Overigens bestaan er ook in andere sectoren kansen voor ongeschoold werk, zie: P. Allaart, W. Praat en J.P. Vosse, De onderkant van de arbeidsmarkt van de vraagzijde bezien, OSA-research memorandum 95-01.
 3. Zie onder andere: R. van Eck en B. Kazemier, Het aanbod van zwarte arbeid; een analyse van gegevens uit in 1983 gehouden enquêtes, *Statistische Katernen*, nr. 5, CBS, 1986; P.C. Allaart en A.M. de Voogd-Hamelink, *Wie werkt zwart?*, OSA-voorstudie V30, 1989.
 4. C.C. Koopmans, *Informele arbeid; vraag, aanbod, participanten, prijzen* Proefschrift UvA, september 1989.

nen zonder baan en hoger opgeleide mannen verrichten deels ook zorgtaken zwart. Bij hoger opgeleiden is evenwel de relatief grootste categorie 'lessen en creatief', waarbinnen het laatste onderdeel het grootste gewicht heeft. Daarbij moet bij voorbeeld worden gedacht aan free-lance werk in fotografie, film, tekenen, schrijven, mode en dergelijke, dat voor een deel zwart wordt gedaan. De mannen met een baan die geen lagere beroepsopleiding of een hogere opleiding hebben gevolgd, blijken naast het klussen ook een aanzienlijk deel van het zwarte werk in de horeca en handel te vinden.

Ontwikkelingen 1985-1992

In het OSA-arbeidsaanbodpanel, een steekproef uit de potentiële beroepsbevolking, is in 1985, 1986 en 1992 een aantal vragen gesteld over deelname aan zwart werk. De vraagstelling was in de enquête van deze jaren vrijwel identiek. Uit deze databestanden kan worden afgeleid hoe de ontwikkeling tussen 1985/86 en 1992 is geweest voor de in tabel 1 onderscheiden categorieën wat betreft de deelname aan zwart werk en de daaraan bestede tijd. Indien tevens rekening wordt gehouden met de ontwikkeling in absolute omvang van deze categorieën, kan een schatting worden gemaakt van de ontwikkeling van de totale hoeveelheid zwart werk die zij hebben verricht. Tabel 2 geeft deze berekening weer. Daarbij dient te worden opgemerkt dat de toename van de deelnemingspercentages als een minimale schatting moet worden beschouwd. Dit houdt verband met de wijze van vraagstelling in het OSA-arbeidsaanbodpanel⁵.

Uit de tabel blijkt dat een toemendend deel van de Nederlandse bevolking is gaan participeren in zwart werk. De sterkste toename is geconcentreerd bij vrouwen. Het aantal uren per deelnemer is evenwel over de hele linie gedaald, met uitzondering van de vrouwen zonder baan. Opvallend is dat de mannen zonder baan en de hoger opgeleide werkende mannen niet alleen een relatief geringe toename van het deelnemingspercentage te zien geven, maar tevens een relatief grote daling van het aantal uren per deelnemer.

De ontwikkeling bij de mannen zonder baan kan worden verklaard

uit het feit dat deze populatie tussen 1985 en 1992 is verouderd. Het aandeel jongere werklozen is afgenomen en het aantal vutters toegenomen. De laatsten zullen minder in het zwarte circuit participeren. Mede omdat ook het totale aantal mannen zonder baan enigszins is afgenomen, is het volume aan zwart werk van deze categorie sterk teruggelopen.

De grootste volumestijging heeft zich voorgedaan bij de categorie vrouwen met een baan, voornamelijk omdat hun aantal zo is toegenomen. Hierbij zijn ook de vrouwen begrepen met een kleine deeltijdbaan. Of vrouwen met een baan al dan niet participeren in zwart werk blijkt niet afhankelijk te zijn van het aantal uren dat zij werken. Wel werken ze bij een full-time baan relatief minder uren zwart dan wanneer ze een kleine deeltijdbaan hebben. Het grootste aantal uren zwart werk komt voor bij vrouwen die in hun formele baan geen vast aantal uren werken.

Bij de vrouwen zonder baan is de volumegroei iets minder groot, omdat zij in aantal zijn afgenomen. Was dat niet het geval geweest, dan had deze categorie de grootste groei te zien gegeven.

Bij de werkende mannen is over de hele linie sprake geweest van een gematigde volumegroei, al zijn de stijgingspercentages op een geheel verschillende wijze samengesteld. Het meest opvallend is wel dat de forse toename van het aantal hoger opgeleide mannen met een baan niet veel meer dan genoeg is om de daling van het aantal uren per persoon te compenseren.

Samenstelling volume zwart werk 1985/86 en 1992

Indien tabel 1 wordt aangevuld met informatie over de gewichten van het volume zwart werk van de verschillende categorieën personen, kan een beeld worden geschetst van de samenstelling van het totale volume aan zwart werk in 1985/86. Het is mogelijk om op basis van het voorgaande een vergelijkbare schatting te maken voor 1992. De benodigde veronderstelling daarbij is dat de verdeling over activiteiten van de categorieën zoals weergegeven in tabel 1,

Tabel 2. Ontwikkeling van de hoeveelheid zwart werk 1985/86-1992 (stijging in %)

	Deelnemingspercentage	Uren per deelnemer	Omvang categorie	Totaal
Vrouwen zonder baan	+40	+5	-10	+32
Vrouwen met baan	+48	-20	+25	+48
Mannen zonder baan	+12	-42	-5	-38
Mannen met baan, lbo	+18	-7	-5	+4
Mannen met baan, hbo/wo	+5	-25	+35	+6
Mannen met baan, overig	+28	-20	+7	+10

in de loop van de tijd stabiel is gebleven. De groeicijfers uit tabel 2 bepalen dan de gewichten van de verschillende categorieën voor 1992. Het resultaat voor beide jaren is te zien in tabel 3.

De tabel laat twee concentraties van zwart werk zien. In 1985/86 bestond 30% van het zwarte werk uit huishoudelijke en zorgtaken verricht door vrouwen; in 1992 bedroeg het aandeel naar schatting 35%. De verdeling over vrouwen met en vrouwen zonder baan was daarbij in 1985/86 precies gelijk. In 1992 was het aandeel van vrouwen met een baan iets groter. De andere concentratie doet zich voor bij klussende mannen, waarvan slechts een klein deel bij mannen zonder baan. Het aandeel van de klussende mannen was in 1985/86 nog 33%, maar in 1992 gedaald tot naar schatting 27%.

Indien de randtotalen worden bezien valt op dat ruim 70% van het volume van het zwart werk wordt gedaan door mensen met een baan. De in de jaren tachtig verrichte studies laten overigens zonder uitzondering zien dat personen met een baan het grootste deel van het zwart werk voor hun rekening nemen. De belangrijkste verklaring daarvoor is dat ook voor zwart werk zekere kwalificaties nodig zijn. Degenen zonder baan die zwart werken zijn in meerderheid vrouwen die huishoudelijk werk doen. Voor een klein deel betreft het mannen die overwegend eenvoudige klussen doen, waarvoor geen specifieke vak-kennis vereist is.

Indien naar de uitkerings situatie van de personen zonder baan wordt gekeken, kan worden gesteld dat van de totale hoeveelheid zwart werk in

5. Voor een uiteenzetting: P.C. Allaart en A.M. de Voogd-Hamelink, *De samenstelling van het zwart werk in Nederland, 1985-1992*, OSA-research memorandum 95-03.

Nederland in de jaren tachtig ongeveer 5% verricht werd door mannen met een uitkering. In 1992 bedroeg dat aandeel niet meer dan enkele procenten. Van de vrouwen zonder baan in het OSA-arbeidsaanbodpanel had in de jaren tachtig ongeveer 10% een uitkering vanwege werkloosheid of arbeidsongeschiktheid of een bijstandsuitkering. In 1992 was dat aandeel opgelopen tot meer dan 15%. Als ervan wordt uitgegaan dat vrouwen met een uitkering vaker of meer uren zwart zullen werken dan vrouwen zonder uitkering, geldt desondanks dat ook bij de vrouwen slechts een klein deel van de hoeveelheid zwart werk wordt gedaan door uitkeringsgerechtigden die verplicht zijn een baan te zoeken. Voor mannen en vrouwen samen kan globaal worden geschat dat niet meer dan 10% van het volume aan zwart werk wordt verricht door uitkeringsgerechtigde werkzoekenden. De huisvrouwen nemen een kleine 20% voor hun rekening; dit naast de reeds genoemde ruim 70% door personen met een baan. In overeenstemming met de reeds weergegeven ontwikkeling naar categorieën personen is dat het aandeel van vrouwen is toegenomen van bijna de helft halverwege de jaren tachtig naar bijna 60% in 1992.

De kolomtotalen geven aan dat het meeste zwarte werk gedaan wordt in de sfeer van huishoudelijk werk/zorg en klussen. Zowel medio jaren tachtig

als begin jaren negentig bedroeg het aandeel van beide categorieën samen 68%. Daarbinnen is echter in de loop van de tijd een belangrijke verschuiving opgetreden. Het aandeel van huishoudelijk werk/zorg is met vier %-punten toegenomen ten koste van het aandeel van klussen. Dit is een weerspiegeling van de toegenomen feminisering van zwart werk.

Werk voor de onderkant?

In het zwarte circuit wordt afgerekend tegen lage prijzen. Er hoeven immers over de beloning geen belastingen en premies te worden betaald. Uit recent onderzoek blijkt dat er wellicht een aanzienlijke extra vraag naar diensten komt indien deze tegen een zo lage prijs beschikbaar zouden zijn⁶. Dan gaat het in het algemeen niet om totaal nieuwe vormen van dienstverlening, maar om diensten die nu vooral 'zwart' worden verricht. Bij pogingen om in het formele circuit een organisatie te creëren, bij voorbeeld door middel van dienstcheques, waardoor dit soort diensten voor 'zwarte' prijzen kunnen worden verleend, zal een beroep moeten worden gedaan op overheidsmiddelen. Of dat nu uitkeringsgelden, belastingfaciliteiten of begrotingsmiddelen zijn, doet weinig ter zake. Een minimum-voorwaarde voor het succes van een dergelijk beleid is dat werkzoekenden met een uitkering aan het werk komen.

De voorgaande beschrijving van het zwart werk in Nederland roept twijfels op aan het succes van zo'n strategie. Het overgrote deel van eenvoudige dienstverlening in het zwarte circuit wordt verricht door personen zonder uitkering. Hoewel niet is uit te sluiten dat het hebben van een uitkering een extra rem betekent op het zwart werken (ernstiger gevolgen als men gepakt wordt), wijst alles erop dat het

hebben van bepaalde kwalificaties en de motivatie om iets bij te verdienen van doorslaggevend belang zijn. De werkzoekenden met een uitkering ontbreekt het voor een deel aan kwalificaties en/of sociale vaardigheden die voor de informele arbeidsmarkt van belang zijn. Verder zal de financiële motivatie om arbeid te verrichten in geformaliseerde vormen nog geringer zijn; in tegenstelling tot zwarte bijverdiensten zullen de inkomsten immers grotendeels op de uitkering worden gekort.

Indien in een geformaliseerd systeem de vraag naar goedkope diensten kunstmatig wordt verhoogd, bij voorbeeld door werknemers een deel van het loon uit te betalen in dienstcheques, past hierbij geen selectie van alleen maar uitkeringsgerechtigde aanbieders van diensten⁷. Zonder zo'n selectie valt echter te verwachten dat het grootste deel van de diensten wordt verricht door personen die geen uitkering hadden. Gezien de trend in de samenstelling van het zwarte werk zouden vooral vrouwen zonder uitkering diensten aanbieden, waarbij zeker niet is uitgesloten dat er een verschuiving optreedt van de formele arbeidsmarkt naar een gesubsidieerd dienstencircuit.

Plannen om de prijs van eenvoudige diensten te verlagen komen voort uit het idee dat de werkloosheid voornamelijk te wijten is aan een ongunstige verhouding van loonkosten en produktiviteit van laagopgeleiden. Inzicht in de aard en samenstelling van het Nederlandse zwarte circuit wijst er echter op dat zelfs waar de arbeid zeer goedkoop is, de participatie van werklozen gering is. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat zij ook bij eenvoudige werkzaamheden verdrongen worden door mensen met meer opleiding of ervaring. Dat zou betekenen dat een algemene vergroting van de werkgelegenheid de beste manier is om mensen met beperkte kwalificaties aan een baan te helpen.

Piet Allaart

De auteur is werkzaam bij de Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek (OSA). Dit artikel is op persoonlijke titel geschreven.

Tabel 3. Verdeling in procenten van het totale volume aan zwart werk over categorieën personen en activiteiten in 1985/86 en 1992

Categorie	Soort activiteit				Totaal
	Huish. en zorg	Klussen	Horeca en handel en creatief	Lessen	
1985/86					
Vrouwen zonder baan	15	*	6	1	22
Vrouwen met baan	15	1	7	4	27
Mannen zonder baan	1	4	1	1	7
Mannen met baan, lbo	*	14	*	*	15
Mannen met baan, hbo/wo	2	3	*	3	8
Mannen met baan, overig	*	12	8	1	21
Totaal	34	34	22	10	100
1992					
Vrouwen zonder baan	16	1	6	1	24
Vrouwen met baan	19	2	8	5	34
Mannen zonder baan	1	2	*	*	3
Mannen met baan, lbo	*	13	*	*	14
Mannen met baan, hbo/wo	1	2	*	3	7
Mannen met baan, overig	*	10	7	1	18
Totaal	38	30	22	10	100

* = minder dan 1 procent.

6. E.S. Mot en A.H. Paape, *Behoeften en effectieve vraag van alleen- en tweeverdieners*, OSA-werkdocument W130, 1995.

7. J.A. Knigge en M. Rijnhout, 1995, op.cit.